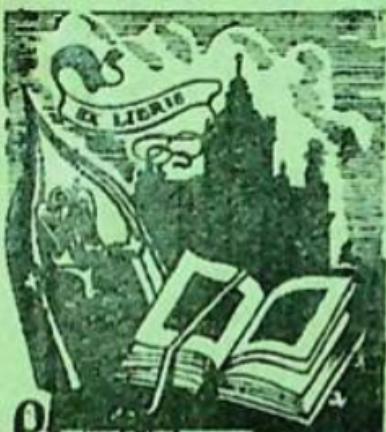

М. ХВИЛЬОВИЙ. TULA-online.org

Романа Генік-
Березовського

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

Я

(РОМАНТИКА)

**Видання книжкового товариства
«Універсальна Бібліотека»**

Людмила Хвостова

ПЕРЕДМОВА

1924 р. в одній харківській невеличкій залі, персповненій слухачами, Хвильовий прочитав свою новелю «Я» (Романтика), яка спровокає на присутніх разочаровання. Всі були захоплені великим талантом і великою відвагою молодого тоді автора. З цієї новелі розпочалась фактично славетна літературна дискусія 1925-28 років, трагічним епілогом якої було самогубство Хвильового 1933 року.

Дійсно, через якийсь час в одній харківській урядовій газеті з'явилася стаття, яка обвинувачувала Хвильового в тому, що він у новелі «Я» показав большевицьку революцію «як приклад найгострішого садизму», що він, Хвильовий, зробив нечуваний наклеп на большевізм, вважаючи, що українець в умовах московського режиму може прийти до послідовного большевізму і комунізму тільки через власноручне вбивство матері, тільки через труп свого народу. Хвильовий відповів на цю статтю серією памфлетів, у яких питав українську молодь: «Камо грядеші?» І тут же дає новий дорожовказ у формі гасла «Геть від Москви!» та гасла духовної культури

ної самостійності. Бо Москва — не центр визвольної ідеї, а центр всесоюзного міщенства, реакції і поневолення. Покінчти з одвічним рабством, що стало внутрішньою психологічною рисою українця і його культури, оголосити боротьбу московській культурній гегемонії, виробити собі цілковиту духову, культурну й психологічну самостійність — або загинути — таку ділему поставив Микола Хвильовий перед молоддю підсоветської України.

Пізніше, через кілька років, з'явилася другом його новеля «Мати», в якій показана самозубна боротьба рідних братів: Остапа (білогвардійського офіцера) і Андрія (комуніста). Мати переживає цю безглуздзу, на її погляд, внутрисімейну криваву боротьбу своїх синів як власну смерть, як загибіль цілої родини. І тут знову комуніст (на цей раз сам того не відаючи) вбиває свою рідну матір.

Між іншим, оповідання «Я» та «Мати» і лягли в основу п'еси «Мати і я», що її виставляє тепер театральна студія під художнім керівництвом Й. Гірняка. Назва ця не є простим механічним поєднанням наголовків двох згаданих новель. В ній — антитета між цілою родиною і окремим членом родини, антитета, яка виростає на символ антитети між нацією і її окремими клясами, групами чи громадянами.

Трагедія, що виростає з нездорового роздвоєння між матір'ю і ворогуючими синами, є прозорим натяком на нашу національну трагедію братовбивчої внутрішньо-політичної боротьби, яка за останнє тридцятиріччя коштувала Україні та її народові стільки крові, страдань і ганьби. Мотив матері і сина був одним з найбільш поширеніх мотивів в українській підсоветській літературі часів Хвильового.

Але в новелі «Я» є й інша трагічна колізія, що відбувається в душі українця — ідейного комуніста Андрія. Глибока прірва проходить в його душі і мислі між життєвими своїми інтересами й поривами, між своєю національною людською природою і між страшною абстракцією, між матір'ю і партією, між своїм серцем і розумом, між живою матір'ю Україною і абстрактною загірькою комуною. Чому соціально-політичний ідеал Андрія обернувся своїм смертоносним вістрям проти його безмежної любові до матері, до свого я, проти власних моральних засад? Тому, що той ідеал виріс не з реального життя, його народу, не з свого ґрунту, а механічно накинений зовні. Здійснення такого абстрактного ідеалу супроти дійсності, супроти природи вимагає не перебирати засобами. Так гасло «ціль виправдує засіб» стає ядром комуністичної ідеології, при чому воно вбиває все на свою шляху, а також і саму загір-

ню комуну як ідеал утопічного комуністичного раю. Фанатик загірньої комуни, розпалений боротьбою, Андрій приходить з фатальною неминучістю до страшної катастрофи, що становить фінальну сцену трагедії. Колосальні сили характеру Андрія, спрямовані помилковим шляхом, розмеляються в порох під ударами фатуму. На його шляху не було вже виходу.

Вдумливий сучасник легко помітить, що ця сімейна трагедія переростас з трагедії сина, з трагедії матері, з трагедії нації в трагедію сучасного світу, де індивідуальне і інтегральне, групове і всенародне, національне і інтернаціональне, людина і все людство не можуть покищо знайти гармонійного поєднання. Саме ця трагедія трясе сьогодні людством. Призначення України було першою пережити її. Призначення українця є також першим усвідомити її і передати її науку світові.

Всі ці речі проходять крізь серце й мозок Андрія і його матері. І всі інші образи твору є ніби дійовими особами його — Андрієвої — внутрішньої драми. По лінії холодного механічного розуму іде доктор Тагабат, що має «холодний розум і камін замісць серця, що байдужий до добра й зла» — і веде ця лінія до дегенерата, далі якого нікуди йти людині в своєму занепаді. По — другій лінії — лінії серця — йде людяний романтик

Андрюша, іде брат його Івась, і ця лінія веде до високостей ідеального, живого, до неповторного образу матері, що її поєт в своїй фанатичній любові до неї підносить до божественної величі Богоматері Марії, яка є безсмертна і стоїть на грані віків. Від безодні дегенерації до висот найліпшого, що с в житті, до матері — така амплітуда перевживань Андрія, яка і розсадила його.

Заслуга Хвильового в тому, що він перший заглянув у цей світ і розкрив нам його трагічну колізію. Однаке все наше сьогодніше життя показує, що українське суспільство ще не доросло до усвідомлення цілої страшної повноти цієї трагедії. Хвильовий приходить тут на допомогу і його голос звучить для нас грізно і повчально.

«У. В.»

Л. Ю.

Я (РОМАНТИКА)

«Цвітові яблуаш»

З далекого туману, з тихих озір загірньої комуни шелестить шелест: то йде Марія. Я виходжу на безгранні поля, проходжу перевали і там, де жевріють кургани, похиляюсь на самотню пустельню скелю. Я дивлюся в даль. — Тоді дума за думою, як амазонки, джигітують навколо мене. Тоді все пропадає... Таємні вершники летять, ритмічно похитуючись, до отрогів, і гасне день; біжить у могилах дорога, а за нею — мовчазний степ....воястину моя мати — втілений образ тієї надзвичайної Марії, що стоїть на гранях невідомих віків. Моя мати — наївність, тиха журба і добристіть безмежна. (Це я добре пам'ятаю!). І мій неможливий біль, і моя незносна мука тепліють у лямпаді фанатизму перед цим прекрасним печальним образом.

• • • • • • • • •

Мати каже, «що я (її мятецький син) зовсім замучив себе...». Тоді я беру її милу голо-

ву з нальотом сріблястої сивини її тихо кла-
ду на свої груди... За вікном ішли росяні ран-
ки і падали перлямутри. Проходили немож-
ливі дні. В далі з темного лісу брели подо-
рожники й біля синьої криниці, де розлеті-
лись дороги, де розбійний хрест. зупинялися.
То — молоде загір'я.

— Але минають ночі, шелестять вечори бі-
ля тоцоль, тополі відходять у шосейну без-
вість, а за ними — літа, роки і моя буйна
юність. Тоді дні перед грозою. Там, за отро-
гами сизого бору, спалахують блискавиці і
накипають, і піняться гори. Важкий душний
грім ніяк не прорветися з Індії, із сходу. І то-
миться природа в передгроззі. А втім за хма-
рним накипом чути й інший гул — «глуха ка-
нонада». Насуваються дві грози.

— Тривога! — Мати каже, що вона
поливала сьогодні мяту, і мята вмирає
в тузі. Мати каже: «Надходить гро-
за!» І я бачу: в її очах стоять дві хру-
стальні росинки.

I

Атака за атакою. Шалено напирають во-
рожі полки. Тоді наша кавалерія з флангу, і
йдуть фаланги інсургентів в конто-атаку, а
гроза росте, і мої мислі — до неможливости
натягнутий дріт.

День і ніч я пропадаю в «чека».

Помешкання наше — фантастичний палац: це будинок розстріляного шляхтича. Химерні порт'єри, древні візерунки, портрети княжої фамілії. Все це дивиться на мене з усіх кінців моого випадкового кабінету.

Десь апарат військового телефону тягне свою печальну, тривожну мелодію, що нагадує дальній вокзальний ріжок.

На розкішній канапі сидить, підклавши під себе ноги, озброєний татарин і монотонно наспівує азіяtskyе: «ала-ла-ла».

Я дивлюсь на портрети: князь хмурить брови, княгиня — надменна зневага, княжата — в темряві столітніх дубів.

І в цій надзвичайній суворості я відчуваю ввесь древній світ, всю без силу грандіозність і красу третьої молодості минулих шляхетніх літ.

Це чіткий перлямутр на бенкеті дикої голодної країни.

І я, зовсім чужа людина, бандит — за однією термінологією, інсургент — за другою, я просто і ясно дивлюсь на ці портрети і в моїй душі нема й не буде гніву. І це зрозуміло:

— я — чекіст, але я і людина.

Темної ночі, коли за вікном проходять міські вечори (маєток злетів на гору й царить над містом), коли сині димки здіймаються над цегольнею й обивателі, як миші, — за півдні, у канареєчний замок, темної ночі в мо-

ему надзвичайному кабінеті збираються мої товариши. Це новий синедріон, це чорний трибунал комуни.

Тоді з кожного закутка дивиться справжня й воїстину жахна смерть.

Обиватель:

— Тут засідає садизм!

Я:

— ... (мовчу).

На міській башті за перевалом тривожно дзвенить мідь. То б'є годинник. З темного степу доноситься глуха канонада.

Мої товариши сидять за широким столом, що з чорного дерева. Тиша. Тільки дальній вокзальний ріжок телефонного апарату знов тягне свою печальну, тривожну мелодію. Зрідка за вікном проходять інсургенти.

Моїх товаришів легко піznати:

доктор Тагабат,

Андрюша,

третій — дегенерат (вірний вартовий на чатах).

Чорний трибунал у повному складі.

Я:

— Увага! На порядку денному діло крамаря ікс!

З дальніх покоїв виходять льокаї і також, як і перед князями, схиляються, чітко дивляться на новий синедріон і ставлять на стіл чай. Потім нечутно зникають по оксамиту килимів у лябірінтах високих кімнат.

Канделябр на дві свічі тускло горить. Світлу не сила досягти навіть чверти кабінету. У височині ледве маячить жирандоля. В городі — тьма. І тут — тьма: електричну станцію зірвано.

Доктор Тагабат розвалився на широкій канапі вдалі від канделябуру, і я бачу тільки білу лисину й надто високий лоб. За ним іще далі в тьму — вірний вартовий із дегенеративною будівлею черепа. Мені видно лише його трохи безумні очі, але я знаю:

— у дегенерата — низенький лоб, чорна копа розкуювданого волосся й приплюснений ніс. Мені він завше нагадує каторжника, і я думаю, що він нераз мусів стояти у відділі кримінальної хроніки.

Андрюша сидить праворуч мене з розгубленим обличчям і зрідка тривожно поглядає на доктора. Я знаю, в чому справа.

Андрюшу, моого бідного Андрюшу, призначив цей неможливий ревком сюди, в чека, проти його кволої волі. І Андрюша, цей невеселий комунар, коли треба енергійно розписатись під темною постановою —

— «розстрілять»,
завше мнеться, завше розписується так:

не ім'я і прізвище на суровому життєвому документі ставить, а зовсім незрозумілий, зовсім химерний, як хетейський гіерогліф, хвостик.

Я:

— Діло все. Докторе Тагабате, як ви гада-
сте?

Доктор (динамічно):

— Розстрілять!

Андрюша трохи перелякано дивиться на Тагабата й мнеться. Нарешті тремтячи і не-
певним голосом каже:

— Я з вами, докторе, не згодний.

— Ви зі мною не згодні? — і грохіт хрип-
лого реготу покотився в темні княжі покої.

Я цього реготу чекав. Так завше було. Але
й на цей раз здригаюсь і мені здається, що я
йду в холодну трясовину. Прудкість моєї мис-
лі доходить кульмінацій.

І в той же момент раптом передо мною під-
водиться образ мосії матері . . .

— . . . «Розстрілять»???

І мати тихо зажурно дивиться на мене.

. . . Знову на далекій міській башті за пере-
валом дзвенить мідь: то б'є годинник. Північ-
на тьма. В шляхетний дім ледве доноситься
глуха канонада. Передають у телефон: наші
пішли в контр-атаку. За порт'єрою в скляних
дверях стоїть заграва: то за дальніми кучу-
гурами горять села, горять степи й виуть на
пожар собаки по закутках міських підворо-
тень. В городі тиша й мовчазний передзвін
серця.

. . . Доктор Тагабат натиснув гудзик.

Тоді льокай приносить на піднося старі вина. Потім льокай іде, і тануть його кроки, віддаляються по леопардових міхах.

Я дивлюсь на канделябр, але мій погляд мимоволі скрадається туди, де сидить доктор Тагабат і вартовий. В їхніх руках пляшки з вином, і вони його п'ють пожадливо, хижо.

Я думаю «так треба».

Але Андрюша нервово переходить із місця на місце і все поривається щось сказати. Я знаю, що він думас: він хоче сказати, що так не чесно, що так комунарі не роблять, що це — вакханалія і т. д. і т. п.

Ах, який він чудний, цей комунар Андрюша!

Але, коли доктор Тагабат кинув на оксамитовий килим порожню пляшку й чітко написав своє прізвище під постановою —

«розстрілять», —

мене раптово взяла розпуха. Цей доктор із широким лобом і білою лисиною, з холодним розумом і з каменем замість серця, — це ж він і мій безвихідний хазяїн, мій звірячий інстинкт. І я, главковерх чорного трибуналу комуни — нікчема в його руках, яка віддалася на волю хижої стихії.

«Але який вихід?»

— Який вихід?? — І я не бачив виходу.

Тоді проносиється передо мною темна історія цивілізації, і бредуть народи, і віки, і сам час...

— Але я не бачив виходу!

Хіба правда була за доктором Тагабатом?

...Андрюша поспішно робив свій хвостик під постановою, а дегенерат, смакуючи, вдивлявся в літери.

Я подумав: «коли доктор — злий геній, зла моя воля, тоді дегенерат є палаш із гільотини».

Але я подумав:

— Ах, яка нісенітниця! Хіба він палаш? Це ж йому, цьому вартовому чорного трибуналу комуїи, в моменти величного напруження я складав гімни.

І тоді відходила, удалялась од мене моя мати — прообраз загірньої Марії, і застигала, у тьмі чекаючи.

...Свічі танули. Суворі постаті князя й княгині пропадали в синім тумані цигаркового диму.

...До розстрілу присуджено,
— шість!

Досить! На цю ніч досить!

'Гатарин знову тягне своє азіятське: «ала-ла-ла». Я дивлюся на порт'єру, на заграву в скляних дверях. — Андрюша вже зник. Тагабат і вартовий п'ють старі вина. Я перекидаю через плече мавзер і виходжу з княжого дому. Я йду по пустельних, мовчазних вулицях обложеного міста.

Город мертвий. Обивателі знають, що нас за три-четири дні не буде, що даремні наші

контр-атаки: скоро залиплять наші тачанки в далекий півничний край. Город причаївся.

Тъма.

Темним волохатим силоюстом стоїть на сході княжий маєток, тепер — чорний трибунал комуни.

Я повертаюсь і дивлюся туди, і тоді раптом згадую, що шість на моїй совісті.

... Шість на моїй совісті?

Ні, це неправда. Шість сотень, шість тисяч, шість мільйонів — тъма на моїй совісті!!

— Тъма?

І я здавлюю голову.

... Але знову переді мною проноситься темна історія цивілізації, і бредуть народи, і віки, і сам час ...

... Я гублюсь у переулках. І нарешті входжу до самітнього домика, де живе моя мати. В дворі пахне мятою. За сарасм палахкотять близкавиці й чути гуркіт задушеної ґрому.

Тъма!

Я йду в кімнату, знімаю мавзера й запалюю свічку.

... — Ти спиш?

Але мати не спала.

Вона пілходить до мене, бере мое стомлене обличчя в свої сухі старечі долоні й склоняє свою голову на мої груди. Вона знову каже, що я, її мятежний син, зовсім замучив себе.

І я чую на своїх руках її хрустальні росинки.

Я:

— Ах, як я втомився, мамо!

Вона підводить мене до свічі й дивиться на мое зморене обличчя.

Потім становиться біля тусклої лампади й зажурено дивиться на образ Марії. — Я знаю: моя мати і завтра піде в монастир: їй незносні наші тривоги й хиже навколо.

Але тут же, дійшовши до ліжка, здригнув:

— Хиже навколо? Хіба мати сміє думати так? Так думають тільки версальці!

І тоді, збентежений, запевняю себе, що це неправда, що ніякої матері нема переді мною, що це не більше, як фантом.

— Фантом? — знову здригнув я.

Ні, саме це — неправда! Тут, в тихій кімнаті, моя мати не фантом. а частина моого власного злочинного «я», якому я даю волю. Тут, в глухому закутку, на краю города, я ховаю від гільотини один кінець своєї душі.

І тоді в твариннім екстазі я заплющую очі, і, як самець на провесні, захлинаюсь і шепочу:

— Кому потрібно знати деталі моїх переживань? Я справжній комунар. Хто посміє сказати інакше? Невже я не маю права відпочити одну хвилину?

Тускло горить лямпада перед образом Марії. Перед лямпадою, як різьблення, стоїть моя зажурна мати. Але я вже нічого не думаю. Мою голову гладить тихий голубий сон.

II

...Наші назад: з позиції на позицію: на фронті — паніка, в тилу — паніка. Мій батальйон напоготові. За два дні я й сам кинусь у гарматний гул. Мій батальйон на підбір: це фанатики комуни.

Але зараз я не менше потрібний тут. Я знаю, що таке тил, коли ворог під стінами города. Ці мутні чутки ширяться з кожним днем і, як змії, розповзлися по вулицях. Ці чутки мутять уже гарнізонні роти.

Мені доносять:

- Ідуть глухі нарікання.
- Може спалахнути бунт.

Так! Так! Я знаю: може спалахнути бунт, і мої вірні агенти ширяють по заулках, і вже нікуди вміщати цей винний і майже невинний обивательський хлам.

...А канонада все ближче й ближче. Частіш гонці з фронту. Хмарами збирається пил і стоїть над городом, прикриваючи мутне вогняне сонце. Зрідка палахкотять близькавиці. Тягнуться обози, кричат тривожно паровики, проносяться кавалеристи.

Тільки біля чорного трибуналу комуни
стоїть гнітюча мовчазність.

Так:

будуть сотні розстрілів, і я остаточно збиваюся з ніг!

Так:

вже чують версальці, як у гулкій і мертвій
тиші княжого маєтку над городом спалахують
чіткі й короткі постріли; версальці знають:
— штаб Духоніна!

... А ранки цвітуть перлямутром і падають
вранішні зорі в туман дальнього бору.

... А глуха канонада росте.

Росте передгроззя: скоро буде гроза.

· · · · ·

... Я входжу в княжий маєток.

Доктор Тагабат і вартовий п'ють вино. Андрюша похмурий сидить у кутку. Потім Андрюша підходить до мене й наївно печально каже:

— Слухай, друже, отпусти мене!

Я:

— Куди?

Андрюша:

— На фронт. Я більше не можу тут.

Ага! Він більше не може! І в мені раптом спалахнула злість. Нарешті прорвалось. Я довго стримував себе. — Він хоче на фронт? Він хоче подалі від цього чорного брудного діла? Він хоче витерти руки й бути невин-

ним, як голуб? Він мені віддає «своє право»
купатися в калюжах крові?

Тоді я кричу:

— Ви забуваєтесь! Чуєте?... Коли ви ще раз скажете про це, я вас негайно розстріляю.

Доктор Тагабат динамічно:

— Так його! Так його! — і покотив регіт по пустельних лябірінтах княжих кімнат. — Так його! Так його!

Андрюша знітився, збліл і вийшов із кабінету.

Доктор сказав:

— Точка! Я відпочину! Працюй ще ти!

Я:

— Хто на черзі?

— Діло № 282.

Я:

Ведіть.

Вартовий мовчки, мов автомат, вийшов із кімнати.

(Так, це був незамінний вартовий: не тільки Андрюша — і ми грішили: я й доктор. Ми часто ухилялися доглядати розстрілів. Але він, цей дегенерат завше був салдатом революції, і тільки тоді йшов із поля, коли танули димки й закопували розстріляних).

... Порт'єра роздвинулась, і в мій кабінет увійшло двоє: жінка в траврі й чоловік в пенсне. Вони були остаточно налякані обстановкою: аристократична розкіш, княжі пор-

трети й розгардіяш — порожні пляшки, револьвери й синій цигарковий дим.

Я:

— Ваша фамілія?

— Зет!

— Ваша фамілія?

— Грек!

Мужчина зібрав тонкі зблідлі губи і впав у безпardonно-плаксивий тон: він просив милості. Женщина втирала платком очі.

Я:

— Де вас забрали?

— Там, то!

— За що вас забрали?

— За те то!

Ага, у вас було зібрання! Як можуть бути зібрання в такий тривожний час уночі на приватній кватирі?

Ага, ви теософи! Шукасте правди!... Но-вої? Так! Так!.. Хто ж це?.. Христос?.. Ні?.. Інший спаситель світу?.. Так! Так! Вас не задовольняє ні Конфуцій, ні Лаотсе, ні Будда, ні Махоммед, ні сам чорт!... Ага, розумію: треба заповнити порожнє місце...

Я:

— Так по вашому, значить, назрів час приходу нового Месії?

Мужчина й жінка:

— Так!

Я:

— Ви гадаєте, що цей психологічний кризис треба спостерігати і в Європі, і в Азії, і по всіх частинах світу?

Мужчина й жінка:

— Так!

Я:

— Так якого ж ви чорта, мати вашу перетак, не зробите цього Месію з «чека»?

Жінка заплакала. Мужчина ще більше зблід. Суворі портрети князя й княгині похмуро дивились із стін. Доносилася канонада й тривожні гудки з вокзалу. Ворожий панцерник насідає на наші станції — передають у телефон. З города долітає гамір: грохотали по мостовій тачанки.

... Мужчина впав на коліна й просив милости. Я з силою штовхнув його ногою — і він розкинувся горілиць.

Жінка приложила травр до скроні і в розпуці похилилася на стіл.

Жінка сказала глухо й мертво:

— Слухайте, я мати троє дітей! ..

Я:

— Розстрілять!

Вмить підскочив вартовий і через півхвилини в кабінеті нікого не було.

Тоді я підійшов до столу, налив із графіна вина й залпом випив. Потім положив на холодне чоло руку й сказав:

— Далі!

Увійшов дегенерат. Він радить мені одложити діла й розібрати позачергову справу:

— тільки но привели з города нову групу версальців, здається, всі черници, вони на ринку вели одверту агітацію проти комуни.

Я входив у ролю. Туман стояв перед очима, і я був у тім стані, який можна кваліфікувати, як надзвичайну екстазу.

Я гадаю, що в такім стані фанатики йшли на священну війну.

Я підійшов до вікна й сказав:

— Ведіть!

... В кабінет увалився цілий натовп черниць. Я цього не бачив, але я це відчував. Я дивився на город. Вечоріло. — Я довго не повертаєсь, я смахував: всіх їх через дві годині не буде! — Вечоріло. — І знову передгрозові блискавиці різали краєвид. На дальньому обрію за цегольнею підводились димки. Версальці насідали люто й яро — це передають у телесфон. На пустельних трактах зрідка виростають обози й поспішно відступають на північ. В степу стоять, як дальні багатири, кавалерійські сторожеві загони.

Тривога.

В городі крамниці забиті. Город мертвий і йде в дику середньовічну

далъ. На небі виростають зорі й проливають на землю зелене болотяне світло. Потім гаснуть, пропадають.

Але мені треба спішити! За моєю спиною група черниць! Ну да, мені треба спішити: в підвалі битком набито.

Я рішуче повертаюсь і хочу сказати безвихідне — розстрілять!...

але я повертаюсь і бачу — прямо переді мною стоїть моя мати, моя печальна мати, з очима Марії.

Я в тривозі метнувся вбік: що це — галюцінація? Я в тривозі метнувся вбік і скрикнув!

— Ти?

І чую з натовпу жінщин зажурне:

— Сину! Мій мятечний сину!

Я почуваю, що от-от упаду. Мені дурно, я скопився рукою за крісло й похилився.

Але в той же момент регіт грохотом покотився, бухнувся об стелю й пропав. То доктор Тагабат:

— «Мамо»?! Ах ти чортова кукло! Cici захотів? «Мамо»?!...

Я вмить опам'ятався й скопився рукою за мавзер.

— Чорт! — і кинувся на доктора.

Але той холодно подивився на мене й сказав:

— Ну, ну, тихіше, зраднику комуни! Зумій розправитись і з «мамою» (він підкреслив «з мамою»), як умів розправлятися з іншими.

І мовчки одійшов.

... Я остановів. Блідий, майже мертвий, стояв я перед мовчазним натовпом черниць із розгубленими очима, як зашккований вовк. (Це я бачив у гіантське трюмо, що висіло напроти).

Так! — схопили нарешті їй другий кінець моєї душі! Вже не піду я на край города злочинно ховати себе. І тепер я маю одно тільки право:

— ні кому ніколи їй нічого не говорити, як розкололось моє власне «я».

І я голови не загубив.

Мислі різали мій мозок. Що я мушу робити?

Невже я, салдат революції, схіблю в цей від повідальний момент? Невже я покину чати?

... Я здавив щелепи, похмуро дивився на матір і сказав різко:

— Всіх у підвал. Я зараз буду тут.

Але не встиг я цього промовити, як знову кабінет задрижав од реготу.

Тоді я повернувся до доктора й кинув чітко:

— Докторе Тагабат! Ви, очевидно, забули, з ким маєте діло? Чи не хочете ѹ ви в штаб Духоніна... з цією сволоччю! — я махнув рукою в той бік, де стояла моя мати, і мовчки вийшов із кабінету.

... Я за собою нічого не почув.

... Бід маєтку я пішов, мов п'яний, в нікуди по сутинках передгрозового душного вечора. Канонада росла. Знову спалахували димки над дальньою цегольнею. За курганом грохотали панцерники: то йшла між ними рішуча дуель. Ворожі полки яро насідали на інсургентів. Пажло розстрілами.

Я йшов у нікуди. Повз мене проходили обози, пролітали кавалеристи, грохотали по мостовій тачанки. Год род стояв у пилу, і вечір не розрядив заряду передгроззя.

Я йшов у нікуди. Без мислі, з тупою пустотою, з важкою вагою на своїх погорблених плечах.

Я йшов у нікуди.

III

... Так, це були неможливі хвилини. Це була мука. — Але я вже знат, як я зроблю.

Я зінав і тоді, коли покинув маєток. Інакше я не вийшов би так швидко з кабінету.

Ну да, я мушу бути послідовний!

...І цілу ніч я розбирав діла.

Тоді на протязі кількох темних годин періодично спалахували короткі й чіткі постріли:

— я, главковерх чорного трибуналу комуни, виконував свої обов'язки перед революцією.

...І хіба то моя вина, що образ моєї матері не покидав мене в цю ніч ні на хвилину?

Хіба то моя вина?

...В обід прийшов Андрюша й кинув похмуро:

— Слухай! Дозволь її випустити!

Я:

— Кого?

— Твою матір!

Я:

(мовчу).

Потім почуваю, що мені до болю хочеться сміятись. Я не витримую й речочу на всі кімнати.

Андрюша суворо дивиться на мене. Його рішуче не можна піznати.

— Слухай. Навіщо ця мелодрама?

Мій наївний Андрюша хотів бути на цей раз проникливий. Але він помилився.

Я (грубо):

— Провалівай!

Андрюша й на цей раз зблід.

Ах, цей наївний комунар остаточно нічого не розуміє. Він буквально не знає, навіщо ця безглазда, звіряча жорстокість. Він нічого не бачить за моїм холодним деревяним обличчям.

Я:

— Дзвони в телефон! Узнай, де ворог!

Андрюша:

— Слухай! . . .

Я:

— Дзвони в телефон! Узнай, де ворог!

В цей момент над маєтком пронеслося з шипотінням гарматне стрільне і недалеко розірвалося. Забряжчали вікна і луна пішла по гулких порожніх кімнатах.

В трубку передають: версалып насідають, вже близько: за три верстви. Козачі розіїди показалися біля станції: інсургенти відступають. — Кричить дальній вокзальний ріжок.

... Андрюша вискочив. За ним і я.

... Куріли далі. Знову спалахували димки на горизонті. Над городом хмарою стояв пил. Сонце-мідь, і неба не видно. Тільки горова мутна курява мчала над далеким небосхилом. Здіймалися з дороги фантастичні хуртовини, бігли у височінь, розрізали простори, перелі-

тали оселі й знову мчали й мчали. Стояло мов зачароване передгроззя.

... А тут бухкали гармати. Летіли кавалеристи. Відходили на північ тачанки, обози.

... Я забув про все. Я нічого не чув і — сам не пам'ятаю, як попав до підвала.

Із дзвоном розвіялася біля мене шрапнеля, і на дворі стало порожньо. Я підійшов до дверей і тільки хотів зиркнути в невеличке віконце, де сиділа моя мати, як хтось узяв мене за руку. Я повернувся —

— дегенерат.

— От так стража! Всі повтікали! ... хі...
хі...

Я:

— Ви?

Він:

— Я? О, я! — і поступав пальцем по дверях.

Так, це був вірний пес революції. Він стоїтиме на чатах і не під таким огнем! Пам'ятаю, я подумав тоді:

— «це сторож моєї душі» і без мислі побрів на міські пустирі.

... А над вечір південну частину околиці було захоплено. Мусіли йти на північ, залишити город. Проте інсургентам дано наказа задержатись до ночі, і вони падали на валах,

на підступах, на роздоріжжях і в мовчазних закутках півворотень.

... Але що ж я?

... Ішла спішна евакуація, ішла чітка перестрілка,

і я остаточно збився з ніг!

Палили документи. Одправляли партії заложників. Брали решту контрибуцій...

... Я остаточно збився з ніг!

... Але раптом виринало обличчя моєї матері, і я знову чув зажурний і впертий голос.

Я одкинув волосся й поширеими очима дивився на міську башту. І знову вечоріло, і знову на північ горіли оселі.

... Чорний трибунал комуни збирається до побігу. Навантажують підводи, бредуть обози, поспішають натовпи на північ. Тільки наш самотній панцерник завмирає в глибині бору й затримує з правого флангу ворожі полки.

... Андрюша десь ізник. Доктор Тагабат спокійно сидить на канапі і п'є вино. Він мовчки стежить за моїми наказами й зрідка іронічно поглядає на портрет князя. Але цей погляд я відчуваю саме на собі, і він мене нервує й непокоїть.

... Сонце зайшло. Конас вечір. Надходить ніч. На валах ідуть перебіжки, і одноманітно відбиває кулемет. Пустельні княжі кімнати завмерли в чеканні.

Я дивлюся на доктора й не виношу
цього погляду в древній портрет.

Я різко кажу:

— Докторе Тагабат! Через годину я му-
шу ліквідувати останню партію засуджених.
Я мушу прийняти отряд.

Тоді він іронічно й байдуже:

— Ну, і що ж? Добре!

Я хвиллюся, але доктор ехидно дивиться
на мене й усміхається. — О, він, безперечно,
розуміє, в чому справа! Це ж у цій партії за-
суджених моя мати.

Я:

— Будь ласка, покиньте кімнату!

Доктор:

— Ну, і що ж? Добре!

Тоді я не витримую й шаленію.

— Докторе Тагабат! Останній раз поперед-
жаю: не жартуйте зі мною!

Але голос мій зривається
і мені булькає в горлі. Я пориваюся схопити
мавзера й тут же прикінчiti з доктором, але
я раптом почуваю себе жалким, нікчемним і
пізнаю, що від мене відходять вештки волі.
Я сідаю на канапу й жалібно, як побитий пес,
дивлюся на Тагабата.

... Але йдуть хвилини. Треба
вирушати.

Я знову беру себе в руки і в останній раз дивлюся на надменний портрет княгині.

Тьма.

... — Конвой!

Вартовий увійшов і додав:

— Партию вивели. Розстріл призначено за містом: початок бору.

... Із-за дальніх отрогів виринає місяць. Потім плив по тихих голубих потоках, одкидаючи лимонні бризки. Опівночі пронизав земніт і зупинився над безоднею.

... В городі стояла енергійна перестрілка.

... Ми йшли по північній дорозі. Я ніколи не забуду цієї мовчазної процесії — темного натовпу на розстріл.

Позаду рипіли тачанки.

Авангардом — конвойні комунари, далі — натовп черниць; в ар'єгарді — я, ще конвойні комунари й доктор Тарабат.

... Але ми напали на справжніх версальців: за всю дорогу жадна черница не промовила жадного слова. Це були щирі фанатички.

Я йшов по дорозі, як тоді — в нікуди, а збоку мене брели сторожі моєї душі: доктор і дегенерат. Я дивився в натовп, але я там нічого не бачив.

Зате я відчував:

— там ішла моя мати
з похиленою головою. Я відчував:
пахне мятою. Я гладив її милу голову
з нальотом сріблястої сивини.

Але раптом переді мною виростала загір-
и даль. Тоді мені знову до болю хотілося
впасти на коліна й молитовно ливитися на
вoloхатий силюет чорного трибуналу комуни.

... Я здавив голову й ішов по мертвій до-
розі, а позаду мене рипіли тачанки.

· · · · ·

Я раптов відкинувсь: що це? галюцинація?
Невже це голос моєї матері?

І знову я пізнаю себе нікчемною людиною
й пізнаю: десь під серцем нудить. І не рида-
ти, а плакати дрібненькими слізами хотілось
мені — так, як в дитинстві, на теплих гру-
дях.

І спалахнуло:

— невже я веду її на розстріл?

Що це: дійсність чи галюцинація?

Але це була дійсність: справжня життє-
ва дійсність — хижка й жорстока, як зграя
голодних вовків. Це була дійсність безвихід-
на, неминуча, як сама смерть.

... Але, може це помилка?

Може треба інакше зробити?

Ах, це ж боюнство, легкодухість. Єсть же певне життєве правило: *ergo ergo humanum est.* Чого ж тобі? Помиляйся! і помиляйся саме так, а не так!... І які можуть бути помилки?

Воїстину: це була дійсність, як зграя голодних вовків. Але це була й єдина дорога до загірних озір невідомої комуни.

...І тоді я горів в огні фанатизму й чітко відбивав кроки по північній дорозі.

Мовчазна процесія підходила до бору. Я не пам'ятаю, як розставляли черниць, я пам'ятаю:

до мене підійшов доктор і положив мені руку на плече:

— Ваша мати там! Робіть, що хочете!

Я подивився:

— з натовпу виділилася постать і тихо самітно пішла на узлісся.

...Місяць стояв у zenіті й висів над безоднєю. Далі відходила в зелено-лімонну безвість мертвa дорога. Праворуч маячив сторожевий загін моjого батальону. І в цей момент над городом знявся рясний огонь — перестрілка знову била тривогу. То вілходили інсургенти, — то помітив ворог. — Збоку розірвалося стрільно.

...Я вийняв мавзера й поспішно пішов до самотньої постати. І тоді ж, пам'ятаю, спалахнули короткі вогні: так кінчали з черницями.

І тоді ж пам'ятаю —
з бору вдарив у тривогу наш панцерник.
— Загудів ліс.

Метнувся вогонь — раз,
два —
і ще — удар! удар!

... Напирають ворожі полки. Треба спішити.
Ах, треба спішити!

Але я йду і йду, а одинока постать моєї
матері все там же. Вона стоїть звівши руки, і
зажурно дивиться на мене. Я поспішаю на це
зачароване неможливе узлісся, а одинока по-
стать усе там же, все там же.

Навкруги — пусто. Тільки місяць ллє зе-
лений світ з пронизаного zenіту. Я держу в
руді мавзера, але моя рука слабіє, і я от-от
заплачу дрібненькими сльозами, як у дитин-
стві на теплих грудях. Я пориваюся крикну-
ти:

— Мати! Кажу тобі: іди до мене! Я мушу
збити тебе.

І ріже мій мозок невеселий голос. Я зно-
ву чую, як мати говорить, що я (її мятеший
син) зовсім замучив себе.

... Що це? Невже знову галюцинація?
Я відкидаю голову.

Так, це була галюцинація: я давно вже
стояв на порожнім узлісся напроти своєї ма-
тері й дивився на неї.

Вона мовчала.

... Панцерник заревів у борі.

Здіймались вогні. Ішла гроза. Ворог пішов у атаку. Інсургенти відходять.

... Тоді я у мlostі, охоплений пожаром якоїсь неможливої радості, закинув руку на шию своєї матері й притиснув її голову до своїх грудей. Потім підвів мавзера й натиснув спуск на скроню.

Як зрізаний колос, похилилася вона на мене.

Я положив її на землю й дико озирнувся. — Навкруги було поржньо. Тільки збоку темніли теплі трупи черниць. — Недалеко грохотали гармати.

... Я заложив руку в кешеню й тут же згадав, що в княжих покоях я щось забув.

«От дурень!» — подумав я.

... Потім кинувся:

— де ж люди?

Ну да, мені треба спішити до свого батальйону! — І я кинувся на дорогу.

Але не зробив я й трьох кроків, як щось мене зупинило.

Я дригнув і побіг до трупу матері.

Я став перед ним на коліна й пильно вдивлявся в обличчя. Але воно було мертвє. По щоці, пам'ятаю, текла темним струменем кров.

Тоді я звів цю безвихідну голову й по-
жадливо впився устами в білий лоб. — Тьма.

І раптом чую:

— Ну, комунаре, підводсья!
Пора до батальйону!

Я зиркнув і побачив:

— переді мною знову стояв
дегенерат.

Ага, я зараз. Я зараз. Так, мені давно по-
ра! — Тоді я поправив ремінь свого мавзера й
знову кинувся на дорогу.

... В степу, як дальні багатирі, стояли
кінні інсургенти. Я біг туди, здавивши голо-
ву.

... Ішла гроза. Деесь пробивалися досвіт-
ні плями. Тихо вмирав місяць у пронизаному
зеніті. З заходу насувалися хмари. Ішла чіт-
ка, рясна перестрілка.

... Я зупинився серед мертвого степу:

— там, в дальній безвісті,
невідомо горіли тихі озера загірньої комуни.

КНИЖКОВЕ ТОВАРИСТВО
«УНІВЕРСАЛЬНА БІБЛІОТЕКА»

Досі вийшли з друку і друкуються:

Тарас Шевченко. КОБЗАР (повне видання в трьох томах).

том перший 128+VIII стор. . . 8 н. м.

том другий 128+IV стор. (друкується)

том третій 160 стор. (готується до др.)

Календарець на 1947 рік з малюнками,

64 стор. 2 н. м.

Арх. І. Теодорович. Благодатність єпархії УАПЦ, 144 стор. 6 н. м.

Мапа України (фото-передрук з Вашингтонського видання 1920 року). 2 н. м.

О. Марден. ВОЛЯ І УСПІХ, 112 стор. 15 н. м.

Дм. Чуб. ШЕВЧЕНКО В ЖИТТІ — літературно-публ. нарис (друкується)

О. Панченко. Техніка рибальства та рибництва, з багатьма ілюстраціями (друкується).

Серія «Народня Бібліотека»

- № 1. С. Черкасенко. УКРАЇНА (поезії) 2,50 н.м
№ 2. Остап Вишня. ВИШНЕВІ УСМІШКИ
(в'язанка перша) 3 н. м.
№ 3. (в'язанка друга) 3 н. м.
№ 4. М. Хвильовий. Я (романтика) 3 н. м.

**Серія «Пригоди на суходолі, на морі,
і в повітрі»**

- № 1. Володимир Гай. ШУКАЧІ БЛАКИТНИХ
ПЕРЛІВ, повість з ілюстр. . . . 8 н. м.
№ 2. Володимир Гай. МАНДРІВКА В
БЕЗВІСТЬ, пов. з ілюстр. (друк.)

Серія «Історичне минуле»

- № 1. А. Кащенко. ПІД КОРСУНЕМ, по-
вість (друкується)
№ 2. А. Кащенко. ЗРУЙНОВАНЕ ГНІЗ-
ДО, повість (готується до друку)
№ 3. А. Чайківський. КОЗАЦЬКА ПО-
МСТА, повість (готується до др.)

Набувати можна по всіх таборових крамни-
цях, також в кооперативі «Українське Ми-
стецтво», Регенсбург, Гангхоферзидлонг, 1
район, пом. 26.

Permitted by authority of Military Government